

Kádár-korszak, társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban

1956-1989

(a szerző szociológus, történész)

A Kádár-korszak alapvetően meghatározza generációk politikai, társadalmi, kulturális szocializációját, a jelenkori Magyarország önmagáról és a nyugati világról kialakított képét, vagyis meghatározza jelenkori közös, társadalmilag konstruált valóságunkat is. A korszak sokak fejében – és a fiatalokban élő képről is ezt mondhatjuk – egy kis ideológiai propagandával leöntött, mégis egy kedélyes, kellemes, hétvégi házikók és Trabantok, majálisok és táncdalfesztiválok között eltöltött időszakként él. Valóban mókásnak tűnhetnek a korabeli fényképek, ruhák, dalszövegek, ezt a képet azonban főleg a korról a kilencvenes években készült filmek határozzák meg: a Csinibaba, a Zimmer Feri, a Moszkva tér. Mindezzel ellentétben állnak azonban az 1956. novemberi, decemberi véres események és azok képi toposzai, majd az éveken át tartó megtorlás, a kivégzések, több éves börtönbüntetések időszaka.

Manapság alapvetően két sarkított, torzított értékelés rajzolódik ki a korról: az egyik a negatívumokat emeli ki, a megtorlást, a szellemi életre jellemző elnyomást, ügynököket, ideológiát, kötelező felvonulásokat. A korszak pozitívumaira koncentrálnak a másik elterjedt megítélés: lassan, de biztosan lehetett gyarapodni, volt munka, vagyis a biztonságos társadalmi közegben otthonosan mozoghatott az egyén. A Kádár-korszak tanítását megkönnyíti ugyan a források sokfélesége és könnyű hozzáférhetősége, a személyes emlékezet, azonban éppen ebben rejlik a nehézsége is: a kép nem egyszerűen fekete, vagy fehér, az évtizedeken át tartó, például a politikai berendezkedés szempontjából egységesnek tűnő rendszer megítélése nem ilyen egyszerű. Éppen ezért kiemelten fontosnak tartom, hogy az igen sűrű 12. évfolyamos tananyag és az érettségire való felkészítés miatti időhiány ellenére, a történelemtanítás során ne sikkadjon el a Kádár-korszak megismertetése sem.

A történelmi ismereteknél sokkal fontosabb az, hogy ezáltal a fiatalok sokkal jobban megérthetik családjuk történetét, szüleik, nagyszüleik motivációit, enyhülhetnek a generációs szakadékok, az éppen szavazópolgárokka váló diákok pedig a Kádár-korszak történetét közelebbről megismerve talán könnyebben eligazodnak a mai politikai és gazdasági világban is. Megdöbbentő tapasztalat, és nehéz tanári feladat a rendszerváltás után született generációkkal megismertetni mindazokat az ismereteket és tapasztalatokat, melyek saját életünk, vagy gyerekkorunk szerves részeként él bennünk.

Tanulmányomban elsősorban a társadalmi csoportok helyzete, a hétköznapi élet, az életmód változásainak számba vételén keresztül próbálom meg árnyalni a Kádár-korszak ambivalens képét, melyhez például a lakótelepek sivársága, az aprófalvakat ellehetetlenítő településpolitika is hozzátartozik. Röviden igyekszem bemutatni az élet legkülönbözőbb területeit jellemző változásokat, figyelembe véve, hogy melyek azok a témák, amiket a középiskolai tankönyvek, átfogó társadalomtörténeti munkák kevésbé érintenek. A hétköznapi élet egyes területeinek tárgyalása előtt azonban meg kell ismerkednünk a Kádár-korszak alapvető szervezőelvével, melyek a politika és a társadalom közötti mezőt kitöltötték, és meghatározták hatalom és nép viszonya mellett a társadalom belső struktúrájának átalakulását is.

A tankönyvekben, illetve forrásgyűjteményekben található források közül alapvetően hiányoznak azok a rendeletek, kormányhatározatok, párthatározatok, melyek olyan fontos, emberek millióinak életét befolyásoló döntéseket tartalmaztak, mint pl. a 15 éves lakásépítési program, vagy a településhálózat-fejlesztési koncepció. A tanulmányhoz tartozó négy tematikus forráscsoportot rövid bevezetővel láttam el, melyek nem csak a tanári munkát segíthetik, hanem segítségükkel a diákok önállóan is értelmezhetik a tematikusan válogatott forrásokat. Igyekeztem a források összeválogatása során is követni a négyes szerkezetet, ami lehetővé teszi az anyag kooperatív tanulásszervezési módszerekkel való felhasználását is. Olyan ritkábban használt forrástípusokra koncentráltam, mint például viccek, dalszövegek, interjúrészletek, film-jelenetek, de nem hiányoznak a statisztikai adatok, rendeletek sem.

A Kádár-korszak vizsgálatának, belső cezúráinak lehetséges szempontjai

A Kádár-korszak elnevezése és időbeli határai alapvetően politikai bázison állnak, 1956 és 1989, mint politikai, történelmi cezúrák, azok közvetlen okai és következményei nem szorulnak magyarázatra, részletesebb kifejtést igényel azonban a korszak hatása társadalomtörténeti, életmód-történeti szempontból. Az első ránézésre egységesnek tűnő, és sok szempontból (mint pl. egypártrendszer, szocialista ideológia, tervgazdálkodás), alapvető struktúráit tekintve valóban egységes korszak azonban éppen az életmód, a hétköznapi élet története szempontjából tovább tagolható. Nézőpontjaink közelítése során pedig tovább árnyalható az a kép, melyet akár a középiskolai tankönyvek, akár a korszakról szóló politikátörténeti munkák mutatnak, feltárul a végtelen megítélések között elhelyezkedő mező sokszínűsége, melynek minden egyes egyéni személyes emlékezet egy-egy újabb árnyalatot ad.

A korszak életszínvonal-politikája, társadalompolitikája, a „kádári alku” eredményeképp sokak számára a társadalmi felemelkedést, anyagi biztonságot jelentő időszak nosztalgikus visszaemlékezések tárgyává vált az elmúlt két évtizedben. A korszak nem véletlenül kapta nevét Kádár Jánosról: a személyes sorsában is tipikus munkás-életet bejáró, az ország vezetőjeként is egyszerű életet élő politikus levonta a tapasztalatokat a Rákosi-korszakból, ezáltal a hatalma társadalmi bázisának megszilárdításához szükséges legfontosabb elemeket tudta megalapozni: az életszínvonal látványos és mindenki számára kézzel fogható emelése, valamint például a propaganda visszahúzódása a magánszférából, a politikai rendőrség kiszámíthatatlan működésének korlátozása, ill. megszüntetése.

A Kádár-korszak hagyományos, a tankönyvekben is megjelenő tagolása részben egybeesik a társadalompolitikai, társadalomtörténeti cezúrákkal is. Azonban ha egy-egy konkrét tematikus szempont szerint vizsgáljuk a korszakot, mint pl. az egyes foglalkozási ágakban dolgozók élethelyzete, a települések, az ifjúság, vagy az idegenforgalom, akkor más választóvonalak is kirajzolódnak, melyek legtöbbször egy-egy adminisztratív intézkedéshez, vagy egy törvény megalkotásához köthetők. A politika-történeti, vagy gazdasági cezúrák más, általában konkrét időhatárok között húzódnak, mint a társadalomtörténeti korszakhatárok, hiszen a társadalmi mozgások sokkal lassabban zajlanak, nehezebben diagnosztizálhatók, és a folyamatok nehezebben köthetők egy-egy konkrét eseményhez, vagy évszámhoz.

Vitathatatlan egy nagy társadalmi katasztrófa, vagy egy történelmi sokk társadalmi hatása, mégis, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a gyakran elsikkadó ténytet, hogy a társadalom alapjaiban, mélységében még ekkor sem, vagy ilyen esetekben is csak nagyon lassan változik. A kollektív tapasztalatok és emlékezetek szempontjából azonban a lassú változások, a hosszú időszakokon át tartó, nehezebben megragadható, nem egy időponthoz, rendelkezéshez köthető átalakulások, a társadalmi szocializáció, a fiatal generációk más jellegű tapasztalatai jelentenek fontos, mélyebb hatású mérföldköveket. 1956 sokkja után 1961-62 rajzolódik ki társadalomtörténeti cezúráként, az amnesztia-rendeletek, a kollektivizálás lezárulása, a lakásépítési program megindulása, a háztáji gazdaságok engedélyezése, a nyitás Nyugat felé, vagyis a beutazó idegenforgalom fellendülése nyomán.

Már közvetlenül 1956 után megindultak az életszínvonal javítását célzó intézkedések, és ebből a szempontból is 1961-62 tekinthető fordulópontnak. Ebben az évben indul a 15 éves lakásépítési program, ami végre rendezni igyekszik a Rákosi korszak erőltetett iparosítási politikája nyomán egyre súlyosbodó, gyakorlatilag katasztrófális lakáshelyzetet. 1962-ben pedig az MSZMP VIII. kongresszusa kijelenti: „befejeztük a szocializmus alapjainak a lerakását”, vagyis a téveszesítés második hullámának lezárulásával gyakorlatilag az ország teljes lakossága közvetve, vagy közvetlenül az állam alkalmazottja lett. Az 1960-as évek első éveiben lezárulnak olyan, a társadalmat alapjaiban megváltoztató folyamatok, melyek még az 1940-es évek végén

kezdődtek meg, illetve olyan átalakulások indulnak el, amik a Kádár-korszak társadalmának egészét alapvetően meghatározzák.

Az 1960-as éveket gyakran nevezik gulyáskommunizmusnak, ami a társadalommal kötött alku, „Aki nincs ellenünk, az velünk van!” következményeként kézzelfogható eredményeket jelentett a hétköznapi emberek életminősége szempontjából is. Ennek legfontosabb eleme, az életminőség javítását célzó intézkedések mellett az, hogy a hatalom és a propaganda visszavonult a magánszférából, nem tolakodott be az emberek magánéletébe olyan mértékben, mint tette azt a Rákosi korszak idején. A rendszer fokozatosan engedélyezett az egyének, családok számára egy lassú és szerény, de fokozatos és kiszámítható gyarapodást, ami a korszakra való emlékezéseket is gyakran megszépíti.

A hetvenes évekre a gazdasági élet megtorpanása volt jellemző, ami azonban a hétköznapi életben kevésbé volt még érzékelhető. Ez az évtized a legfontosabb a korszak pozitív társadalmi tapasztalatai szempontjából, egyre többen kapnak lakást, építkeznek, utaznak külföldre, vagy legalább beutalóval a Balatonhoz. Egyre többen kapnak végre autót, általánossá válnak olyan tartós fogyasztási cikkek, mint a televízió, a mosógép, a hűtőszekrény, ez fejeződik ki az évtized gyakran használt elnevezésében is: „fridzsiderszocializmus”. A téeszkek és a háztáji gazdaságok szimbiózisa nyomán megindul a falvakban az ún. kapun belüli urbanizáció, vagyis a városi fogyasztási minták elterjedése nyomán a tartós fogyasztási cikkek vásárlása, a régi házak felújítása, fürdőszobák építése.

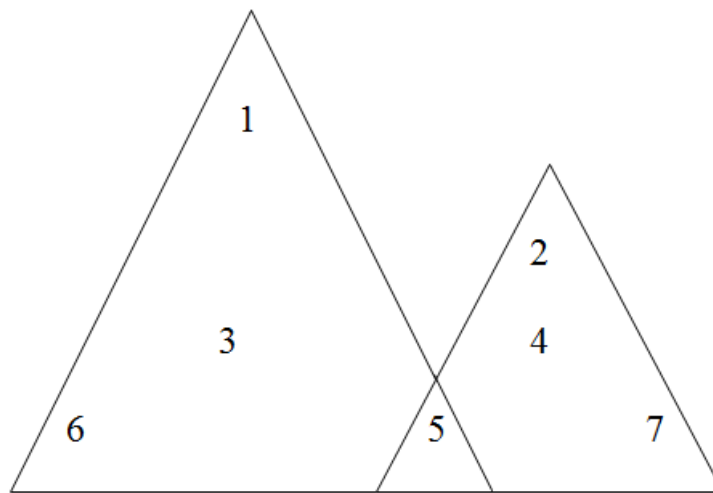
A korszak utolsó évtizedében az adatok alapján egyértelmű a rendszer válsága. Gazdasági fenntarthatatlansága, a politikai reformtörekvések is megindulnak az évtized második felében, azonban az áremelések és megszorítások ellenére, az emberek már inkább az előző évtizedek tapasztalatai alapján bíztak – vagy beletörődtek – a rendszer lassú és vontatott továbbélésében. A rendszerváltást megelőző időszakot vizsgálva hajlamosak vagyunk kizárólag azokra a tényezőkre koncentrálni, melyek a válság jeleiként értelmezhetők, illetve az elkövetkező változásokat vetítették előre. A szocialista blokk országaiiban azonban ekkor már kollektív tapasztalattá nőtte ki magát a rendszer tehetetlenségéből fakadóan annak megdönthetlenségét övező, egyre rezignáltabb közfelfogás, még a reformokért küzdő és a gazdasági válságot tisztán látó értelmiségiek körében is.

Társadalmi átalakulás, társadalmi egyenlőtlenségek a szocialista társadalomban

A korszakot meghatározó szocialista ideológia szerint a társadalomban nem lehettek munkanélküliek, nem, vagy csak kis mértékű magántulajdon létezett, így ebből következik, hogy elvileg nem létezhetek társadalmi különbségek sem, egyenlőtlenségek, szélsőséges jövedelmi viszonyok pedig nem fordulhattak elő. Az 1970-es évek folyamán újjáéledő szociológiai kutatások azonban ennek éppen az ellenkezőjét bizonyították, ami ugyan tovább nehezítette a tudományterület művelőinek munkáját, de a hivatalos statisztikai adatok elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer a valóságban nem tudta megszüntetni a társadalmi egyenlőtlenségeket, sőt, több területen tovább fokozta azokat.

A háztáji gazdaságok engedélyezésével, valamint az ún. részes művelési rendszer, és a munkaegység alapján történő kifizetés bevezetésével érdekeltté tették a parasztságot a közös termelésben, a közös föld megművelésében is. Ennek egyik legfontosabb következménye a városi lakosság étel- és ellátásának javulása, valamint a legtöbb, mezőgazdasági munkából élő anyagi helyzetének javulása. A rendszer gazdasági fenntarthatósága, finanszírozhatósága érdekében szükséges volt egyre több „kvázi-piaci” elem bevezetésére, mint pl. a háztáji földek, Téesz melléküzemágak, GMK-k engedélyezése.

Az alapvetően továbbra is tervutasításos és redisztributív alapokon működő gazdasági rendszerben egyre fontosabb volt az információkhoz való hozzájutás: a redisztribúció központjaihoz, az információs pontokhoz való közelség, az oda vezető kapcsolati háló egyre értékesebbé vált, sőt, a társadalmi struktúrában elfoglalt egyéni pozíciót is egyre inkább ez határozta meg. Ezt a társadalmi átrendeződést mutatja be Szelényi Iván ún. két-háromszög-modellje, melyben az első, a nagyobb háromszög az állami szektorban való részvétel alapján kirajzolódó társadalmi struktúrát, a kisebb háromszög pedig a második gazdaság alapján létrejött társadalmi struktúrát ábrázolja, míg a kettő közös metszete azon egyéneket jelöli, akik mindkét szférába bekapcsolódtak.



1. káder elit
2. új vállalkozók
3. bürokratikus középosztály
4. maszek, önállók
5. állami szektor dolgozói, akik bekapcsolódnak a második gazdaságba
6. redisztributív munkás
7. magánszektor alkalmazottai

In: Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. p.184.

A '80-as évek gyors meggazdagodási lehetőségei azonban éppen az állami szektor tehetetlenségén, alacsony hatásfokú termelékenységén, a piaci viszonyokra való lassú reagálásán, a döntési pozícióban lévő bürokraták korrumpálhatóságán alapult. A magánszféra gyakorlatilag átszivattyúzta az állami szektorból az újító szellemű, tehetségesebb alkalmazottakat, sőt, a lassan csordogáló hasznot megsokszorozva, a kiskapukat kihasználva, az állami hiánnyal és veszteséggel nem törődve alapozta meg saját gazdasági tőkéjét. Különösen sikeres vállalkozások voltak ebből a szempontból például a vendéglátás, az idegenforgalom, a zöldség-gyümölcs kereskedelem és az autókereskedés, ahol egy-két év alatt mesés vagytonokat lehetett összegyűjteni. Nem elhanyagolható tény azonban, hogy ezekhez a sikerekhez az anyagi kockázat vállalására és a megfeszített, az állami szektorétól gyökeresen eltérő, önkiszákmányoláson alapuló munkavégzésre volt szükség.

A rendszerváltás társadalmi hatásai

A rendszerváltás a társadalom jelentős részének addigi pozícióit megrendítette, viszont a gazdasági átalakulás, a privatizáció lehetőségeivel szintén azok tudtak élni, akik már a rendszerváltást megelőző években felhalmozott kapcsolati tőkéjüket, információikat és tudásukat az új viszonyok között is alkalmazni, transzformálni tudták. Az új gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás azok számára ment a legkönnyebben, akik már az 1980-as évek folyamán is ismerték, illetve működtették a kvázi-piaci rendszert, pl. kisvállalkozások, vállalatok, állami gazdaságok vezetői, vagy pénzügyi szakemberek voltak.

A rendszerváltás vesztesei pedig elsősorban nem a politikai apparátus tagjai, de még csak nem is a bürokráciában, a nagy újraelosztó rendszerekben dolgozó, jellemzően irodai, vagy szellemi munkát végzők, hanem azok a munkások, akiknek az ipar strukturális átalakulása nyomán nem csak a munkahelye szűnt meg, de gyakorlatilag addig végzett szakmájuk is teljesen eltűnt. Az ő helyzetüket a legtöbb esetben a karkedvezményes nyugdíj, vagy a rokkantosság oldott meg, ami azonban több évtizedes problémát okoz az ország nagy ellátó rendszereinek. Az átalakulás vesztesei továbbá azok a társadalmi csoportok, akik mindig is a szegénységi küszöb közelében, a család, vagyis a társadalom eltartottjaként éltek, azaz gyerekek, idősek, háztartásbeli nők. A legnehezebben kezelhető problémát azon emberek csoportjai jelentik, akik semmilyen területen nem tudtak bekapcsolódni az új társadalmi-gazdasági rendszerbe, és az élet minden szférájában a perifériára szorultak, gyermekeik révén pedig generációkon át is újratermelődnék a társadalmi egyenlőtlenségek.

I. Munka – fogyasztás – szabadidő

A kádári alku legfontosabb eleme az életszínvonal folyamatos javítása, az állampolgárok lassú, de biztos gyarapodásának lehetővé tétele. A második gazdaság megjelenésével ennek anyagi feltételei is folyamatosan biztosítva voltak, azonban ez együtt járt egy egyre nagyobb mértékű önkizsákmányolással: vidéken a háztájiban, városokban a másodállásokban, vagy bármilyen maszek „kisvállalkozásban” dolgoztak ez emberek, legtöbbször a főállású munkahelyeik mellett. A lakosság jelentős részének azonban gyakorlatilag nem maradt ideje élvezni a mégoly korlátozott fogyasztási, vagy utazási lehetőségeket, évtizedekig nem mentek szabadságra, a napi televíziózáson kívül pedig semmilyen szabadidős tevékenységet nem folytattak.

A felhalmozott jövedelmekből a háztartásokba kerülő új berendezések, a lakásviszonyok megváltozásával párhuzamosan, gyökeresen átalakították a mindennapi életet, különösen a nők hétköznapjait, akik egyre nagyobb arányban álltak munkába a két-keresős családmodell nyomán. Elterjedt a hűtőszekrény, aminek köszönhetően nem kellett minden nap friss ebédet, vagy vacsorát főzni, elterjedt a mosógép, ami az egyik legnehezebb házimunkát váltotta ki, az új lakótelepi lakásokban a központi fűtés, a vezetékes víz és melegvíz, a könnyen és gyorsan takarítható lakások nők ezreinek könnyítette meg a munkába állást. Ennek ellenére a korszakban a nők számára kettős terhet jelentett a felülről irányított, kikényszerített emancipáció: egyszerre kellett megfelelniük a munkahelyükön és a családban, ahol akkor még nem alakultak át a hagyományos férfi és női szerepek.

Az egész társadalom életét megváltoztatta a rádió, majd pedig a televízió megjelenése, később elterjedése és általánossá válása. A Magyar Televízió az 1957. május 1-i közvetítés után, 1958-ban kezdte meg rendszeres adását. Eleinte gyakran a szomszédoknál gyűltek össze az emberek egy-egy esti műsor megnézéséhez, azonban miután az 1970-es évektől szinte minden háztartásban elterjedtek a készülékek, egyre inkább az individualizációt fokozták. A televízió egyik legsikeresebb műsora az 1966-tól évente megrendezett Táncdalfesztivál volt, mely legendás zenészek pályáját indította el.

Az ötvenes évek elejétől kezdve a központosított divatirányítás vezetésével egy, a szocialista társadalom különböző igényeinek megfelelő, nivelláló és homogenizáló jellegű öltözködéskultúrát kellett szolgálnia a ruhaiparnak is, mindezt a tervezéstől a gyártásig ívelő tervutasításos rendszerben hajtották végre, hasonlóan a gazdaság összes többi területéhez. A divattervezés ezekben az országokban nem művészeti, vagy gazdasági kérdés volt, mint egy kapitalista, demokratikus berendezkedésű országban, hanem legalább ennyire politikai kérdés is maradt. Kérdéses, hogy egyáltalán beszélhetünk-e divatról egy tervgazdálkodásban, ahol nem a változó trendek és igények, nem a kereslet, hanem alapvetően a központi irányítás szándéka határozza meg a kínálatot. A hiánygazdaság réseit a maszekok, varrónők, kötösők, butikosok töltötték ki, illetve virágzott a nyugati utakról becsempészett divatos ruhák illegális kereskedelme is a munkahelyeken.

1956-tól gyökeresen megváltozott az idegenforgalommal kapcsolatos szemléletmód is, nem csak a „rég-új” pártvezetés, hanem ennek következményeként a különböző intézmények országos és helyi szervei pl. még az állambiztonság, a határőrizet és a rendvédelem részéről is. Az életszínvonal folyamatos javításának politikájához jelentős gazdasági háttérrel jelentett az idegenforgalomból származó valuta-bevételek növelésének lehetősége. A háztájik, majd a maszekok és a TSZ–melléküzemágak engedélyezése az 1960-as évek folyamán biztosították azt a többi szocialista országhoz képest nyugatiasabb, jobb minőségű ellátást, ami a nyugati turisták izlésének és elvárásainak megfelelt, a többi szocialista országból érkezőket pedig elkápráztatta.

A második gazdaság és a háztájik gazdaságok révén az idegenforgalom jelentős – és ekkor még biztos – mellékjövedelmet jelentett a lakosságnak is. Nem kellett feltétlenül maszekolásba fogni, elég volt csak a fán termő barackot kitenni a ház elé, vagy kiadni az utcafronton lévő szobákat, vagy a kertet sátorhelynek. A Balaton környéki idegenforgalmi fejlesztések, üdülők, vendéglátóipari egységek, üzletsorok megépítése pedig a helyi magyar lakosság életszínvonalát, illetve a Balatonra érkező magyar és külföldi nyaralók üdüléseinek minőségét egyaránt javították. A személygépkocsik terjedésével gyökeresen megváltozott a szabadidő-felhasználás, a nyaralás, a fokozatosan enyhülő utazási szabályozások mellett egyre többen nem csak belföldön, hanem külföldre, nyugati országokba is egyre gyakorabban utaztak.

II. Lakáshelyzet és lakáspolitikai

A 2. világháború utáni katasztrofális lakáshelyzetet csak tovább rontotta az erőltetett iparosítás nyomán a városokba áramló vidéki lakosság elhelyezésének gondja, a lakásépítések megmaradtak a háborús károk rekonstrukciójának, az újjáépítésnek a szintjén. A lakáskörülmények javítása az ipar és az azt kiszolgáló infrastruktúra fejlesztése mögött kapott csak helyet, 1953-ig gyakorlatilag nem történtek célzott intézkedések ezen a területen. Az 1956 utáni kádári politika, az életszínvonal, a közérzet javításának legfontosabb és talán legsikeresebbnek nevezhető része volt a lakáspolitikai koncepció kidolgozása, illetve megvalósítása.

Az 1961-es 15 éves lakásépítési program az évtizedek óta felhalmozódott problémák felszámolását tűzte ki elsődleges célként, eredményeképpen ugrásszerűen nőtt a lakások száma, egy évtized alatt, 1960 és 1970 között 370.000 lakás épült fel, ami ugyan elmarad az 1961-es programban vállaltaktól, de mégis jelentős javulást jelentett. Az új lakások komfortfokozata is folyamatosan javult, a cél az volt, hogy az újonnan megépülő lakások már eleve megfeleljenek a magasszintű, modern igényeknek, fél- vagy összkomforttal épüljenek.

A program szerint a lakások, lakótelepek tervezése során figyelembe kellett venni a lakosság hagyományos szokásait, ám a minimális méretű konyhák, a szekrény méretű spájzok ennek éppen ellenkezőjét példázzák. A lakások szinte kivétel nélkül csak a nukleáris, maximum 4 fős, vagyis kétgyermekes családok számára készültek, lehetetlenné téve több generáció együttélését, vagy nagyobb családok életét. A beépített konyhabútorokkal, szekrényekkel, műanyag ajtókkal épülő házigyári lakások a gyakorlatban is megtestesítették a társadalom felé közvetített elvárást: a homogenizálódást, a beolvadást a tömegbe. Az új lakásokba csak a

bútorboltok egyforma kínálatában kapható modern, és a korszakban divatos elemes bútorok passzoltak, melyek szűkös választéka csak tovább fokozta az egyformaságot. A korszakban egyre nyilvánvalóbb társadalmi egyenlőtlenségek ellenére egy többemeletes panelházban nivellálódnak a különbségek, ugyanolyan lakásban él – elvileg – a munkás, a beosztott és az osztályvezető, vagy az iskolaigazgató.

A rendszer a hivatalos ideológia szerint elsősorban a munkások állama, így logikusan arra következtethetnénk, hogy a munkásság tagjai éltek a legjobb körülmények között, ez azonban korántsem volt így.

Életkörülményeik egyik legfontosabb meghatározóját, a lakáskörülményeiket siralmas állapotok jellemezték, amin a kis érdekérvényesítő-képességű munkások, főleg a betanított- és segédmunkások esetében a lakásépítési program sem segített. Szintén a szociológiai kutatások mutattak rá, hogy a lakáshoz-jutás objektív körülményei, pl. a gyermekek száma, végzettség, munkahely, jövedelem, és a deklarált pozitív diszkrimináció, vagyis a sokgyermekes munkáscsaládok előnyben részesítésével szemben valójában sokkal több szellemi dolgozó, vezető beosztású értelmiségi kapott lakást elsőként a felépülő lakótelepeken.

A megépülő lakások többsége elsősorban a kiemelt ipari központoknak számító nagyvárosokban, illetve a fővárosban voltak, míg a vidéki kisvárosok, falvak lakói továbbra is magukra voltak utalva a lakásépítés, lakásszerzés szempontjából, gyakorlatilag csak saját erejükre számíthattak. Megindult a falusi életmód átalakulása, a háztáji földeken végzett munkán, a nagyfokú önkiszákmányoláson alapuló kapun belüli urbanizáció jelensége: egyre több faluban látunk gépkocsit, motorkerékpárt, a házakat felújítják, fürdőszobát, új típusú konyhát építenek. Jellemző azonban, hogy az új berendezéseket, háztartási gépeket az idősebb generáció nem használja rendeltetésszerűen, csak a fiatalok, a második generáció számára lesz természetes a fürdőkád, a vízöblítéses WC, vagy a házon belül lévő gáztűzhelyes konyha használata.

A falvak képe gyökeresen átalakult ebben az időszakban, a kockaházak korszaka ez: a hagyományos, táji jellegzetességeket megjelenítő építkezési stílusok és módszerek helyét az egész országra jellemző egyforma sátozott kockaházak vették át. Azonban a falvak általános képe, pl. a szilárd burkolattal rendelkező utak aránya, az iskolák, boltok felszereltsége sem követte legtöbbször ezt a fejlődést, így megindult a fiatalabb generációk folyamatos elvándorlása, melyre a korszak településpolitikája is ráerősített.

III. Településpolitika a Kádár-korszakban

A szocialista településfejlesztésre is jellemző volt, hogy az élet legapróbb részletét rendeletek szabályozták, melyeket központilag, a helyi természeti és társadalmi sajátosságok ismerete és figyelembe vétele nélkül hoztak meg, és az ország egész területére egységesen alkalmazták. Legtöbbször a megyei szintű döntések meghozatalánál sem a helyi adottságok figyelembe vétele volt az elsődleges, hanem az egyes települések, vagy ágazati vezetők érdekérvényesítő képessége, kapcsolati tőkéje volt döntő. A tervezés, az irányítás is központosítottan zajlott, és az intézkedések is tendenciózusan a települések egyre magasabb fokú központosítására irányultak, és gyakran okozott feszültséget a településfejlesztés különböző szintjei és a gazdasági ágak különböző érdekei közötti ellentét.

Ennek a folyamatnak az eredményeképpen az intézményrendszer és az infrastruktúra járási, megyei centrumaiba került a helyi döntéshozatal és az irányítás is. A területi politika elvei – az elvek szintjén – legfőképpen a területi egyenlőtlenségek mérséklésére törekedtek, de a gyakorlat nem ezt mutatja. Az ország iparosítását az 1950-es években a falusi népesség munkaerejének felhasználásával valósították meg, az aktív falusi népesség a városokba, ipari centrumokba kényszerült vándorolni.

A települések helyzetét, a torz struktúrát tovább súlyosbította az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat Fejlesztési Koncepció (OTK), ami gyakorlatilag az első egységes településhálózat fejlesztési koncepció, és az 1007/1971 (III.16.) számú kormányrendeletként életbe lépett. Az ország településállományát kilenc kategóriába soroló koncepció név szerint rögzíti a felső- és középfokú központok pontos körét, vagyis ezzel a kormányhatározattal, a tervek szerint, 30 évre rögzítették volna egy-egy város helyét a településhierarchiában. A már említett központosítási törekvés és felülről irányított szemlélet tükröződik a települések funkciók alapján történő kategorizálásban is, amely a település különböző funkcióinak (lakó- és munkahely, központi funkciók) merev szétválasztásán alapult, így az egyes elemeket ágazati-gazdaságtani kérdésekként kezelték. Az egyes települések infrastrukturális fejlesztéseit, intézményeik bezárását, vagy létesítését kizárólag a lakosság száma, a többi hasonló funkciójú intézménytől való távolsága határozta meg, a döntések nem vették figyelembe a helyi igényeket, sajátosságokat.

Az aprófalvak helyzetét is tovább súlyosbította az OTK elfogadása, ami lényegében csak a városok fejlesztését irányozta elő, és a „kiemelt funkció nélküli település” fogalom bevezetésével rengeteg apró falut (a településállomány kb. 80%-át) zárt ki a minimális anyagi támogatás köréből. A koncepció a falusi településeknek mindössze egyötödét tartotta fejlesztésre alkalmasnak, amelyeket alsó fokú szervezőközpontoknak neveztek el. Azonban a falvak fejlesztésére is minimális összegeket fordítottak. Baranya megyében például a támogatások 80%-át Pécs, 15 %-át a kisvárosok, és a maradék 5%-át a több száz aprófalukapta. A koncepció a 80-as évek elején a hivatalos településpolitikát ért kritikák hatására hatályát veszítette, a városcentrikus fejlesztést már nem lehetett tovább erőltetni.

Az 1985-ben elfogadott új terület- és településfejlesztési tervben hosszú távú feladatok szerepeltek, azonban a gazdasági nehézségek a településfejlesztést súlyosan hátráltatták. A viszonylag jövedelmezően gazdálkodó állami gazdaságok támogatták a működésük területén fekvő települések infrastrukturális fejlesztését, azonban ez mindig is minimális szinten maradt. A koncepció ugyan megengedte a falusi tanácsok önálló kezdeményezéseit, azonban erre már nem volt anyagi fedezet, és közben „sikeresen” elsorvadt a kezdeményező képesség és bátorság.

Gyűrűfű elnéptelenedésének példája

Még a szakirodalomban is több helyen tévesen szerepel, hogy az 1971-es OTK bevezetésének következménye volt Gyűrűfű, a zselici kistalu elnéptelenedése, a lakók kollektív döntésen alapuló elköltözése is. A valóságban a falut 1970 decemberében hagyta el az utolsó lakó, azonban a 0 lakost rögzítő adat először 1974-ben jelent meg a statisztikákban, míg az 1970-es népszámlálás még 37 hivatalos lakost rögzített. Az elnéptelenedés valódi okai már jóval az OTK megjelenése előtt megpecsételték a falu sorsát: az '50-es években megkezdődött és egyre rohamosabbá váló elköltözési hullám 1970 nyarán érte el végső fázisát, amikor kiderült, hogy szeptembertől már az alsótagozatos gyerekeknek is heti bentlakásos iskolába kell járniuk Ibfára. A családok a nyár folyamán épphogy felhúzott és lakhatóvá tett új házaikba költöztek be, hogy a szeptemberi iskolakezdést már valamelyik környező városban kezdjék a gyerekek: főleg Szentlőrincen és Pécsen.

IV. Hivatalos és nem-hivatalos ifjúsági kultúra

A szocialista országokban az ötvenes években a hivatalos ifjúságpolitika nem terjedt túl a szocialista társadalom számára szükséges „utánpótlás-nevelésen”, a különböző ifjúsági szervezetek nem nyújtottak kielégítő lehetőségeket a kulturális, szabadidős tevékenységek terén. Ezt az űrt nem volt nehéz kitöltenie a Nyugaton is minden társadalmi konvenciót elsöprő rock and rollnak, a nyugat-európai tendenciákkal párhuzamosan, minden korlátozó kísérlet ellenére nagyon rövid időn belül megjelentek a különféle zenei szubkultúrák a szocialista országokban is. A szocialista vezetés minden szinten és minden területen elkésett: csak a nyugati zenére, ruhákra, szabadidő-eltöltési formákra való reakcióként születtek meg azok a tervek, jelentések, végrehajtási utasítások, amelyek a fiataloknak „értelmes”, a „szocializmust építő generációhoz méltó” divatot, zenét, sztárokat és programokat kínált.

Magyarországon az ifjúságpolitika tekintetében is meghatározó szerepe van 1956-nak: a forradalomban résztvevő fiatalok, illetve fiatalok magának magas aránya, a „pesti srácok” miatt az ifjúság kérdése a többi

országához képest is nagyobb figyelmet kapott. Az '56 utáni megtorlás során esetükben jellemzően kriminalizálták, köztörvényes ügyekké alakították a forradalmi részvételt, elkallódott gyerekek csínytevésének igyekeztek beállítani akcióikat, akiket az ellenséges propaganda könnyen megtéveszthetett. Az állam az egész korszakban különösen veszélyesnek tartotta a szubkultúrákhoz tartozó fiatalokat, mert a hatalom képviselői szemében a nyugati rádióadókat hallgatva, a „szennyirodalmat” olvasva, és a nyugati divatot majmolva fogékonyak lettek az „imperialista propagandára,” azt a többi fiatal körében tovább terjeszthették, csempészek, munkakerülők, majd pedig disszidálók válhattak belőlük.

A hatalom újjászerveződése során 1957-ben újjáalakult a párt ifjúsági szervezete is, megalakult a KISZ és az Úttörőszervezet minden szintjén is újjá kellett alakulnia minden egységnek, biztosítva ezzel a megbízható vezetők részvételét. A KISZ-tagokból szervezett Ifjú Gárda a rendőri szervek segítőjeként, saját egyenruhában felügyelte a különböző rendezvényeket, igazoltathatta a résztvevőket. 1972-től rendezték meg a Forradalmi Ifjúsági Napokat, ami a tavaszi ünnepeket fűzte sorba: március 15. és március 21. után április 4. képezte az ünnepségsorozat csúcspontját. Március 15-ét a „feudális uralkodó elit, a kizsákmányolás elleni népfelkelésként” értelmezték, ami bizonyítja a magyar nép szabadságszeretét és a szocialista eszmék gyökereinek kezdetét, és amely fejlődés az április 4-i felszabadulás után a társadalom szocialista átalakításában teljesedett ki.

A beat-korszak a hatvanas években bontakozott ki Nyugaton és a fokozatos enyhülésnek köszönhetően Magyarországon is egyre több zenekar alakulhatott, és egyre szélesebb közönséghez juthatott el zenéjük. A beatnik zenei világa volt a leginkább politikai tartalommal telített, ezért a hatóságok részéről Nyugaton főleg emiatt, és nem az utcai randalírozás miatt voltak kitéve zaklatásoknak – viszont a szocialista országokban éppen ezek a politikai követelések bizonytalanították el a hatalom képviselőit, hiszen a nyugati fiatalok alapvetően baloldali eszméket tűztek tiltakozó zászlóikra.

Az 1968-as diáklázadásokban kicsúcsosodó nyugati ifjúsági kulturális forradalomhoz kötődő jellegzetes viselet a szocialista országokban is szinte változatlanul jelen volt: a színes, harsány, nagy mintás ingek, ruhák, a farmer, a bőrkabátok, a miniszoknya, a népviselet elemei, a „mindegy-csak-feltűnő-legyen” alapelve Kelet-Európában is jelen volt. Öltözködésükre jellemző volt a hosszú haj viselése mindkét nem esetében, amit legfeljebb egy bőrszíjjal fogtak össze a homlokukon.

A keleti blokkhoz tartozó országokban először a hatvanas évek második felében ismerték el legfelsőbb szinten a fiatalok igényét egy saját öltözködési stílus megteremtésére, és adtak utasítást a divatintézeteknek a megvalósításra. Ennek ellenére még ekkor sem nézték jó szemmel a farmer és a hosszú haj viselését, az állam a divatban is a számára kívánatos „kollektivizálást” támogatta minden eszközzel: a tervek szintjén és politikai, gazdasági döntéseivel is. Kelet-Európában a hozzáférés szűkössége csak fokozta a megszerzett darabok értékét, annak tulajdonosa sokkal „menőbbnek” számított, szinte átlényegült egy-egy eredeti nyugati farmer felhúzásától. A fiatalokat öltözködésük miatt a legkülönfélébb retorziók érthették: rendszeres igazoltatásoknak, akár kihallgatásoknak voltak kitéve, munkahelyükön, szabadidejükben folyamatos megfigyelés alatt állhattak.

A fiatalok szubkultúráinak fontos eleme a társadalmi és privát tér használata, a banda találkozóhelyei, a koncertek helyszínei. A bandák, az ún. galerik alapvetően az utcán, köztereken, parkokban gyűltek össze, ellenük azonban jól szervezett, megtervezett akciókban próbált meg fellépni a rendőrség, az állampárt ifjúsági szervezeteinek tagjai, a KISZ, az Ifjú Gárda, az ifjúságvédelem és az állambiztonság. A fiatalok bandáit övező negatív közhangulat megteremtésében jelentős szerepe volt a Kékfény című műsornak, melynek bemutatott témáit közvetlenül a Belügyminisztériumból határozták meg.

I. A témához ajánlott szakirodalmak tanároknak:

Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Corvina Kiadó. Budapest. 2006.

Monográfiák, tanulmánykötetek, szociográfiák

- Ambrus Péter: *Dzsumbuj*. Szeged. Lazi Kiadó. 2000.
- Dalos György: *Világ proletárjai, bocsássatok meg! Vicces búcsú a létező szocializmustól*. Budapest. Corvina Kiadó. 2009.
- Fokasz Nikosz – Örkény Antal (Szerk.): *Magyarország társadalomtörténete (1945-1990) Válogatott tanulmányok*. Második kötet. Budapest. Új Mandátum Kiadó. 1999.
- Germuska Pál: *Indusztria büvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest. 1956-os Intézet. 2004.
- Horváth Sándor (Szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest. Nyitott Könyvműhely. 2008.
- Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely. 2009.
- Huszár Tibor: *Az elittől a nómenklatúráig*. Budapest. Corvina Kiadó. 2007.
- Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest. Noran Kiadó. 2004.
- Kolosi Tamás, Szelényi Iván: *Hogyan legyünk milliárdosok? Avagy: A neoliberais etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Corvina Kiadó. Budapest. 2010.
- Majtényi György: *K-Vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest. Nyitott Könyvműhely. 2009.
- N. Kovács Tímea (Szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest. Kijarat Kiadó. 2008.
- Rainer M. János (Szerk.): *A „hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest. 1956-os Intézet. 2004
- Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest. Rubicon könyvek. 2003.
- Simonovics Ildikó, Valuch Tibor (Szerk.): *Öltöztessük fel az országot!* Budapest. Argumentum Kiadó, Budapesti Történeti Múzeum, 1956-os Intézet. 2009.
- Szőnyei Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül. 1960-1990*. Budapest. Magyar Narancs – Tihany Rév Kiadó. 2005.
- Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak.” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest. Napvilág Kiadó. 2007.
- Tóth Eszter Zsófia: *Kádár lányai*. Budapest. Nyitott Könyvműhely. 2010.
- Valuch Tibor: *Lódentől a miniszoknyáig*. Budapest. Corvina Kiadó. 2004.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Bp. 2000.

Tanulmányok, cikkek:

- Beluszky Pál: Településpolitika és településhálózat-fejlesztési koncepciók (1945-1990). In: Majtényi György – Szabó Csaba (Szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Kossuth Kiadó. 2008. 287-302.p.
- DemeJános: A korszak, a szezon és a fazon. Trabant de Lux az Aranyparton. In: *Lettre International. Európai kulturális folyóirat*. 2009. ősz. 74. szám. 54-59.

• Horváth Sándor: Csudapest és a fridzsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. In: *Múltunk*. 2008/3. p. 60-83.

- Juhász Pál: Agrárium a Kádár-korban. In: Majtényi György – Szabó Csaba (Szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Kossuth Kiadó. 2008. 219-223.p.
- Kocsis János Tamás: Lakáspolitikai Budapest. 1950-1959. In: *Múltunk*. 2009/3. p. 83-122.

- Kovács Zoltán: A szocialista korszak városfejlődésének jellemzői Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. In: Majtényi György – Szabó Csaba (Szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Kossuth Kiadó. 2008. 303-324.p.
- Valuch Tibor: Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. In: *Múltunk*. 2008/3. 40-59. p.

Forráskiadványok, interjúkötetek, fotóalbumok:

- Gerő András – Pető Iván: *Befejezetlen szocializmus. Képek a Kádár-korszakból*. Tegnap és ma kulturális alapítvány. Budapest. 1997.
- Kovács Éva (Szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA szociológiai Kutatóintézet, 1956-os Intézet. Budapest. 2008.
- Molnár Adrienne (Szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete*. Az Oral History Archivum gyűjteményéből. Budapest. 1956-os Intézet. 2004.

II. A témához ajánlott szakirodalom diákoknak:

- Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Corvina Kiadó. Budapest. 2006.
- Dalos György: *Világ proletárjai, bocsássatok meg! Vicces búcsú a létező szocializmustól*. Budapest. Corvina Kiadó. 2009.
- Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest. Nyitott Könyvműhely. 2009.
- Majtényi György: *K-Vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest. Nyitott Könyvműhely. 2009.
- Tóth Eszter Zsófia: *Kádár lányai*. Budapest. Nyitott Könyvműhely. 2010.
- Valuch Tibor: *Lódentől a miniszoknyáig*. Budapest. Corvina Kiadó. 2004.

III. A témához ajánlott szépirodalmi művek:

- Dalos György: Balaton brigád
- Eszterházy Péter: Javított kiadás

IV. A témához ajánlott dokumentumfilmek:

- Papp Gábor Zsigmond: Magyar retro, 2010.
- Papp Gábor Zsigmond: Budapest retro 1.-2., 1998.,2003.
- Papp Gábor Zsigmond: Balaton retro, 2007.
- Papp Gábor Zsigmond: Az ügynök élete, 2003.

Megjegyzés: Ezek 15-20 perces tematikus blokkokat tartalmaznak, melyeket tanórákon is nagyon jól lehet használni.

V. A témához ajánlott játékfilmek:

- Gothár Péter: Megáll az idő, 1981.
- Herskó János: Két emelet boldogság, 1960.
- Tarr Béla: Panelkapcsolat, 1981-82.
- Török Ferenc: Moszkva tér, 2001.

VI. A témához ajánlott internetes oldalak:

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára: www.abtl.hu
- Open Society Archive: www.osa.hu
- Magyar Digitális Képkönyvtár: www.kepkonyvtar.hu
- Virtuális Diamúzeum: www.diafilmmuzeum.hu/public/index.php
- Privát fénykép-gyűjtemény: www.fortepan.hu
- Sztálinváros története: <http://sztalinvaros.uw.hu/sztalinvaros.php>
- Alternatív zenekarokról: <http://artpool.hu/muzik/>
- Fényképek az elnéptelenedett Gyűrűfűről: <http://www.kia.hu/konyvtar/gyurufu/gyurufu.htm>
- Sztálinváros – Dunaújváros történetét bemutató honlap: <http://sztalinvaros.uw.hu/start.php>
- Privát fényképek online gyűjteménye: <http://www.retronom.hu/>

VII. Interneten elérhető folyóiratok:

- Múltunk, társadalomtörténeti folyóirat: <http://www.multunk.hu/>
- Korall, társadalomtörténeti folyóirat: <http://www.korall.org/>